

VARIA

JANUSZ SIATKOWSKI* | UNIwersytet warszawski

O zagadkowych materiałach do *Niemieckiego atlasu językowego z czasów II wojny światowej*

Wiadomo było, że materiały stanowiące tłumaczenie 40 zdań na miejscową gwaraę zostały zebrane korespondencyjnie przez Georga Wenkera (1852–1911) w XIX wieku, głównie w dwóch turach: w 1879/1880 i 1887 roku. Materiał ten zbierano w celu sporządzenia atlasu gwar niemieckich, mają one jednak też wielkie znaczenie dla dialektologii polskiej, liczne kwestionariusze bowiem zostały wypełnione po polsku (por. np. Rzetelska-Feleszko 2006; Popowska-Taborska, Rzetelska-Feleszko 2009; Rembiszewska 2012). Z publikacji Jürga Fleischera (2017) dowiadujemy się wielu szczegółów na temat sposobu i czasu gromadzenia materiałów wenkerskich, między innymi o tym, że oprócz kwestionariuszy polskich z XIX wieku są też polskie materiały zebrane znacznie później.

Na podstawie zachowanych dokumentów autor przedstawia drobiazgowo historię badań, w których korzystano z formularzy G. Wenkera. Podaje dokładne daty rozsyłania kwestionariuszy, różne drobne zmiany w sformułowaniach, jak na przykład w zdaniu pierwszym: „durch die Luft herum” i „in der Luft herum”, w zdaniu 16.: „du mußt erst ein Ende wachsen” i „du mußt erst noch etwas wachsen”, a także w liczbie tych zdań. W aneksie publikuje teksty pięciu podstawowych wersji tego zestawu. Do ciekawostek należy drobny błąd drukarski w jednej partii rozesłanych formularzy, który oczywiście wpłynął także na odpowiedzi.

Dzięki publikacji J. Fleischera mamy dokładny przegląd historii badań, szczegółowe daty rozsyłania formularzy, napływania odpowiedzi i zestawienia liczbowe dla poszczególnych badań, sprostowanie różnych nieścisłości, nowe odkrycia i wszechstronną interpretację.

Podstawowy materiał do gwarowego atlasu niemieckiego został zebrany w kilku terminach: pierwsze gromadzenie materiałów z terenu Niemiec północnych i środkowych odbyło się w latach 1879/1880, potem były zapisane materiały w Nadrenii w 1884/1885, w 1887 roku przeprowadzono badania uzupełniające z Niemiec północnych i środkowych, a w oddzielnej akcji w latach 1887/1888 badania dialektów południowoniemieckich. Poza tym G. Wenker, co wcześniej nie było znane, przeprowadził w dwóch miejscowościach badania bezpośrednie. Zostały one wszechstronnie omówione ze szczegółowym ustaleniem dat i z interpretacją zapisów fonetycznych.

Później, z wykorzystaniem formularzy G. Wenkera, przeprowadzono wiele dalszych badań: John Meier w Luksemburgu w 1888 lub 1889 roku, Richard Huss projektował sporządzenie atlasu gwar niemieckich w Siedmiogrodzie, ale nie doszło do realizacji tego projektu. Po śmierci G. Wenkera w 1911 roku z inicjatywy jego następcy Ferdinanda Wredego lub w porozumieniu z nim były prowadzone w latach międzywojennych badania według formularzy G. Wenkera w Związku Radzieckim – w niemieckiej wyspie językowej nad Wołgą, w Czechosłowacji,

* janusz.siatkowski@wp.pl

Austrii, Lichtensteinie, wśród menonitów uciekinierów ze Związku Radzieckiego, w niemieckich wyspach językowych pod Kočevjem (Gottschee) w Słowenii i na Węgrzech oraz w niemieckojęzycznej części Szwajcarii.

Dla nas szczególnie interesujące są okoliczności późnych badań przeprowadzonych z inicjatywy Walthera Mitzki i Bernharda Martina. Chodzi o materiały zebrane w południowym Tyrolu w roku 1939 albo raczej 1941 oraz materiały polskie na terenach leżących „östlich der Altreichgrenze” (na wschód od państwa niemieckiego w granicach z 1871 roku), czyli na terenach zajętych przez Niemców w 1939 roku. Na podstawie wnikliwej analizy pozyskanych formularzy J. Fleischer (2017: 130–135) ustala, że badania te przeprowadzono w roku 1942 lub 1943. Wykazuje, że dominują tu zapisy prezentujące niemiecki język literacki, a niektóre pochodzą od Niemców niedawno przesiedlonych z Besarabii i Galicji. Często zamiast tłumaczenia podawano informację, że miejscowi Niemcy mówią poznanym w szkole językiem literackim. Wszystko to świadczy, że na tych terenach nie była znana jakaś pierwotna gwara niemiecka. Ze specjalnej instrukcji do tej akcji poprzedzającej zestaw 40 zdań do przetłumaczenia, podpisanej przez W. Mitzkę i B. Martina, jasno wynika, że nie chodziło im o niemieckie materiały gwarowe, lecz o wykazanie szerokiego zasięgu języka niemieckiego na terenach okupowanej Polski. Jak pisze J. Fleischer, stanowisko takie wiązało się zapewne z przynależnością obu tych profesorów do NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – niemiecka partia nazistowska). Przypuszcza, że siłą sprawczą stanowią tu najpewniej B. Martin.

O stosunkach panujących na uniwersytecie w Marburgu w czasach hitlerowskich wiele mówi na przykład szykanowanie ze względu na jego żydowskie pochodzenie kierującego *Atlasem* profesora Hermanna Jacobsona, który po zwolnieniu go 25 kwietnia 1933 roku „ze wszystkich obowiązków uniwersyteckich” popełnił samobójstwo (Fleischer 2017: 117–123).

Podejrzanie, że takie niejasne pochodzenie mogą mieć materiały przytaczane w publikacjach W. Mitzki, miałem już wcześniej. Przy zbieraniu materiałów do pracy o wpływach słowiańskich na język niemiecki i jego dialekty często korzystałem z jego słownika dawnych dialektów niemieckich na Śląsku (Mitzka 1963–1965). Zwróciłem uwagę, że lokalizacja przedstawianych w tym słowniku wyrazów jest bardzo skomplikowana i niestaranna: podawane są tu często miejscowości, jakich w przytoczonym wykazie skrótów nie ma, a poza tym zdarzają się pomyłki, które można było nieraz skorygować dopiero po porównaniu tych lokalizacji z wykazem miejscowości do *Niemieckiego atlasu wyrazowego* (DWA). Szczególną trudność w interpretacji materiału z tego słownika stanowił jednak przede wszystkim brak dokładniejszej informacji o czasie zbierania materiałów w poszczególnych miejscowościach. Obok materiałów zgromadzonych drogą korespondencyjną przez G. Wenkera w XIX wieku pojawiały się tu zapisy, których tak wczesne pochodzenie na tych terenach budziło wątpliwości, por. np. w drugim tomie *Słownika śląskiego* W. Mitzki mapy *Katze* (po s. 642), *Knöchel* (przed s. 707), *Kopfweh* (po s. 722), *Kröte* (przed s. 755), na których masowo pod Kaliszem, Sieradzem, Łodzią i Piotrkowem występują nazwy niemieckie.

Wysunąłem wtedy podejrzenie, że materiały te mogły być zebrane dopiero w czasie wojny, choć wówczas nie potrafiłem podać dowodów na potwierdzenie tego faktu (por. Siatkowski 2000: 132; 2013: 192; 2015: 27). Okazuje się, że moje przypuszczenie było słuszne i te materiały W. Mitzki należało uznać za bezwartościowe.

Poza tym ta akcja W. Mitzki i B. Martina była sprzeczna z pierwotną koncepcją *Atlasu niemieckiego* i stanowiła sprzeniewierzenie się idei G. Wenkera, dążącego do stworzenia atlasu wielojęzycznego. W instrukcjach załączanych do rozsyłanych do szkół kwestionariuszy prosił on nauczycieli, by na terenach mieszanych zamieszczać dane o składzie narodowościowym mieszkańców i w razie braku informatorów mówiących po niemiecku dokonać tłumaczenia podanych 40 zdań na język używany w danej miejscowości. Z pism G. Wenkera do nadzorujących szkoły inspektorów w związku z badaniami z 1879/1880 roku i z badaniami dialektów południowoniemieckich dowiadujemy się ponadto, że prośbę o podawanie tłumaczeń obcojęzycznych potraktował on jeszcze szerzej, prosząc, by w miejscowościach dwujęzycznych przesłane zdania tłumaczono zarówno na miejscowy dialekt niemiecki, jak i na używany tu inny język (Fleischer 2017: 66 i załącznik 3, s. 193 oraz załącznik 4, s. 194).

W ten sposób w gromadzonych przez G. Wenkera materiałach znalazły się nie tylko kwestionariusze niemieckie (ściślej germańskie, bo włączył on tu też duńskie i fryzyjskie), ale też francuskie, łuzyckie, czeskie, polskie i litewskie, sporadycznie jeszcze inne. Potem G. Wenker systematycznie umieszczał te materiały na wykonywanych przez siebie mapach i podawał je w komentarzach. Zapisy słowiańskie wymieniał w ustalonej kolejności: jako pierwsze łuzyckie, najpierw północne, potem południowe, następnie polskie, wyodrębniając poszczególne regiony, takie jak Kaszuby, Mazury, Śląsk, okolice wokół określonych miejscowości, na końcu zaś czeskie, specjalnie zwracając uwagę na czeski Śląsk i na czeskie tereny wysp pod Kudową i Strzelinem (por. szerzej o tym Rembiszewska, Siatkowski (rec.) 2016: 151–158).

Późniejsi kierownicy *Atlasu niemieckiego* na wiele lat o tej idei G. Wenkera zupełnie zapomnieli.

Ostatnio jednak przedstawiono wszechstronną oceną wielkich zasług G. Wenkera dla poznania gwar niemieckich, dzięki koncepcji zgromadzenia porównywalnego materiału w postaci 40 zdań ze wszystkich miejscowości mających szkoły na terenie Rzeszy Niemieckiej z 1871 roku. Wydano liczne nowo odkryte rękopisy prac G. Wenkera (Alfred Lameli), a wykorzystując bogatą dokumentację archiwalną, szczegółowo omówiono historię tych badań, wprowadzając wiele istotnych korekt do wcześniejszych ustaleń.

Poza tym w dniach 29 lutego – 3 marca 2016 roku Jürg Fleischer i Alfred Lameli z Uniwersytetu Philippsa w Marburgu oraz Christiane Schiller i Luka Szucsich z Uniwersytetu Humboldtów w Berlinie zorganizowali w Marburgu międzynarodową konferencję poświęconą specjalnie językom mniejszościowym w materiałach G. Wenkera (*Minderheitensprachen und Sprachminderheiten. Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien*). Wygłoszone tam referaty mają niebawem ukazać się drukiem¹.

Bibliografia

- DWA: W. Mitzka, L.E. Schmitt, *Deutscher Wortatlas*, t. 1–22, Schmitz, Gießen 1951–1980.
 Fleischer J. 2017: *Geschichte, Anlage und Durchführung der Fragebogen-Erhebungen von Georg Wenkers 40 Sätzen. Dokumentation, Entdeckungen und Neubewertungen*, Georg Olms Verlag, Hildesheim–Zürich–New York.

1 <http://www.online.uni-marburg.de/wenkertagung/> (dostęp: 1 lutego 2020).

- Mitzka W. 1963–1965: *Schlesisches Wörterbuch*, t. 1–3, Walter de Gruyter, Berlin.
- Popowska-Taborska H., Rzetelska-Feleszko E. 2009: *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Rembiszewska D.K. 2012: *Gwary mazurskie w świetle materiałów Georga Wenkera*, „Z Polskich Studiów Sławistycznych”, seria XII: „Językoznawstwo”, s. 135–141.
- Rembiszewska D.K., Siatkowski J. (rec.) 2016: *Georg Wenker, 2013–2014*, *Schriften zum Sprachatlas des Deutschen Reichs, B. I–III, hrsg. und bearb. von Alfred Lameli, Hildesheim–Zürich–New York*, „Rocznik Sławistyczny” LXV, s. 151–158.
- Rzetelska-Feleszko E. 2006: *Przydatność materiałów dialektologicznych Georga Wenkera z roku 1880 dla Warmii i Mazur (na podstawie doświadczeń kaszubskich)*, [w:] J. Duma (red.), *Onomastyka regionalna*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn, s. 156–163.
- Siatkowski J. 2000: *Regionalne słowniki niemieckie jako źródło językowych materiałów słowiańskich*, [w:] B. Czopek-Kopciuch (red.), *Język – człowiek – kultura. Rozprawy i artykuły. Księga pamiątkowa poświęcona profesorowi Marianowi Jurkowskiemu*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski, s. 129–142.
- Siatkowski J. 2013: *Regionalne słowniki niemieckie*, [w:] J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk (red.), *Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, t. 3, Rys, Poznań, s. 189–196.
- Siatkowski J. 2015: *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Wenker G. 2013–2014: *Schriften zum Sprachatlas des Deutschen Reichs, Gesamtausgabe*, B. I: *Handschriften: Allgemeine Texte. Kartenkommentare 1889–1897*, hrsg. und bearb. von A. Lameli, 2013, s. XXXII, 466, B. II: *Handschriften: Kartenkommentare 1898–1911. Druckschriften: Veröffentlichungen 1877–1895*, hrsg. und bearb. von A. Lameli, 2013, s. XII, 467–976, B. III: *Erläuterungen und Erschließungsmittel zu Georg Wenkers Schriften*, von A. Lameli unter Mitarbeit von J. Heil, C. Wellendorf, 2014, s. XIV, 310, Georg Olms Verlag, Hildesheim–Zürich–New York.